

Eesti maakonna- (rajooni-) ja väikehaiglate kirurgide osa traumahaigete ravimisel 1920–1991

Arne-Lembit Kööp – Ida-Tallinna Keskhaigla

Kahekümnenda sajandi 20.–30. aastatel raviti Eestis vigastatuid ja ortopeedilisi haigeid maakonna- ja linnahaiglate kirurgiaosakondades (1). Eesti Vabariigi tervishoiupoliitika nägi ette Tartu Ülikooli kliinikutes ettevalmistuse saanud ja seal töötanud kirurgide rakendamist maakonna- ja linnahaiglate kirurgiaosakondades. Nii töötasid Viljandis August Rosenfeldt, Võrus Juhan Ennulo, Rakveres Valter Huik, Valgas August Erikson, Petseris Feliks Leesik (2). Need kirurgid olid kõik kompetentsed ka traumahaigete ravi küsimustes. Sõjaeelses Eesti Vabariigis töötasid mitmel pool maakonna- ja linnahaiglates kirurgidena ka baltisaksa kirurgid: Narvas Kurt Hoffmann jt, Võrus Friedrich Krause, Valgas Moritz Weber ja Friedrich Arthur Dehn (2). Maakonna- ja linnahaiglates oli kättesaadav röntgendiagnostika. Dislokatsiooniga luumurde sai kas paikset tuimastust või üldnarkoosi kasutades reponeerida ja fikseerida kipsmähisega. Ehkki maakonna- ja linnahaiglate kirurgid olid võimelised luumurde ka operatiivselt ravima, kasutati seda ravi viisi vähe. Tüsilikumate vigastustega patsiendid suunati siiski kas Tartu Ülikooli kliinikutesse või Tallinna keskhaiglasse, kus töötasid suurema kogemusega kirurgid.

Keerulistel sõjajärgsetel aegadel kaotati Eestis maakonnad ja moodustati rajoonid. Arvuliselt sai neid enam kui varem maakondi. Rajoonikeskuses olevat haiglat

nimetati rajoonihaiglaks. Enamasti oli kohalik haigla esimene koht, kuhu vigastatu saabus ja kus teda kergemate vigastuste korral raviti või kus vajaduse korral valmistati ette transpordiks suuremasse haiglasse. Esimesed spetsialiseeritud traumatoloogia osakonnad avati 1950. aastal Tallinna keskhaiglas ja 1952. aastal Tartu Maarjamõisa haiglas. Kujunes uus spetsialiteet – traumatoloog. Aja jooksul on eriala nimetus traumatoloog asendunud nimetusega traumatoloog-ortopeed või ortopeed. Mitmes rajoonihaiglas oli tööl ka traumatoloog, kes tavaliselt lisaks traumahaigetele ravis ka üldkirurgilisi haigeid. Nendes haiglates, kus oli traumatoloog, eraldati traumahaigete raviks ka spetsialiseeritud palatid. Nende palatite baasil kujunesid hiljem välja traumatoloogia osakonnad Tallinna Tõnismäe haiglas 1957. aastal (juhataja Arnold Seppo), Pärnus 1962. aastal (juhataja Leo Luht), Kohtla-Järvel 1963. aastal (juhataja Peeter Nuiamäe) ja Narvas 1972. aastal (juhataja Arnold Pähn).

Traumatoloogia osakondade baasil moodustati ööpäev läbi töötavad traumapunktid vigastatute ambulatoorseks raviks. Enne traumatoloogia osakondade ja traumapunktide moodustamist ja ka hiljem osutati vigastatuile erakorralist abi maakonna- ja linnahaiglate kirurgiaosakondades. Ka väiksemate maahaiglate kirurgid olid ette valmistatud traumahaigete raviks ja neil oli kohalikes haiglates võimalik teha ka väiksemaid ortopeedilisi ja traumatoloogilisi operatsioone. See süsteem töötas seni, kuni 1970.

aastateks arendati välja piisava pädevusega kiirabiteenistus. Sel ajal (1961.–1972. aastal) laiendati rajoonihaiglate kirurgiaosakondi, võeti tööle uusi kirurge ja hakati likvideerima ühe kirurgiga väikehaiglate kirurgiaosakondi. 12 väikehaigla likvideeritud kirurgiaosakonna asemel jäid ambulatoorseks abiks kirurgilised kabinetid (1).

Alljärgnevalt on vaadeldud maakonna- ja linnahaiglate traumatoloogia-ortopeediategevust aastani 1992, jättes käsitlemata traumatoloogia osakonnad ja traumapunktid. Pikkade aastate jooksul ja ajaloo keeristes on allpool kirjeldatud haiglate nimed läbi teinud palju muutusi. Alljärgnevalt on kasutatud nende enam tuntud nimetusi.

Elva haigla

Elva haiglas töötasid kirurgidena 1956.–1992. aastal Herold Saare ja 1968.–1996. aastal Pavel Jermakov. 1997. aastal lõpetati üldkirurgiline tegevus ja osakonda tuli tööle ortopeed Peeter Laasik, kes hakkas ravima plaanilisi ortopeedilisi haigeid ja tegelema traumahaigete järelraviga.

Haapsalu haigla

Aastatel 1925–1928 oli Haapsalu haiglas kirurg Johannes Perker, kes läks sealt ka Paide haiglasse. 1933.–1936. aastal oli Haapsalus kirurgiks F. Krause (3). 1940. aastal täitis kirurgi ülesandeid günekoloog Konstantin Sööt. 1940.–1944. aastal töötas Haapsalus kirurgina Tallinna keskhaiglast tulnud Apollon Saarne, kes emigreerus 1944. aastal Rootsi. Sõja järel töötasid Haapsalu haiglas

kirurgid Arnold Juhans (aastatel 1944–1964) ja Enn Talmet (1945–1969). Alates 1966. aastast pidas kirurgiametit Tõnu-Teet Talving. 1972. aastal oli haiglas 52 kirurgilist voodit (1).

Hiiumaa haigla

Hiiumaa haiglas enne II maailmasõda kirurgi ei olnud. Sõja lõppedes jäi sinna tööle demobiliseerunud kirurg Ivan Zahharov, kes töötas seal 1952. aastani ja läks siis Pärnusse. Paljud kirurgid töötasid seal oma ülikooli lõpetamisjärgse sundaja vältel (kehtis kohustus ülikooli lõpetamise järel töötada 3 aastat ministeeriumi suunatud asutuses) ja lahkusid siis mandrile. Need kirurgid olid Ferdinand Rand (1954–1955), Uno Viires (1954–1957) ja Karl Kull (1955–1957). Arnold Parollist, kes tuli Hiiumaale 1957. aastal, sai hiidlane ja ta töötas kirurgina 1997. aastani. Koos A. Parolliga töötas kirurg Ants Turo, kes tuli Hiiumaale 1964. aastal ja töötas seal pensionile jäämiseni 2016. aastal. 1989. aastast on kirurgina töötanud Inge Talts. Keerukamate traumadega haiged saadeti Hiiumaalt ravile Tallinna haiglatesse. 1972. aastal oli Hiiumaa haiglas 18 kirurgilist voodit.

Jõgeva haigla

Oma kirurgilist tegevust Jõgeva haiglas alustas Anna Lang 1950. aastal, esialgu abistas teda Tartu Ülikooli õppejõud Ants Rulli. Hiljem on kirurgidena Jõgeva haiglas töötanud Grigori Bogdanov, Ott Pappel ja Uno Piirsalu. 1972. aastal oli avatud 49 kirurgilist voodit.

Järvamaa haigla

Järvamaa haigla paikneb suurte maanteede ristumiskohas ja sinna hospitaliseeriti sageli esmaseks raviks liiklusavariides vigastatuid. Seepärast pidi see haigla olema alati valmis traumahaigete abistamiseks. Aastail 1928–1934 oli Järvamaa haiglas kirurgiks Johannes Perker. Järvamaa haiglas töötas kirurgina aastatel 1942–1959 Johannes Braun.

1953. aastast oli naaberlinnas Türi kirurgiks Uno Tagen. 1954. aastal alustas Bruno Pöder kirurgitööd Paide-lähedases Mäo jaoskonna-haiglas, 1959.–1984. aastal oli ta Järvamaa haigla kirurgiaosakonna juhataja. Traumatoloogina-üldkirurgina töötas seal Jüri Jõe (1978–2004), kes läks edasi tööle Pärnu haiglasse, ja kirurgina Liidia Pipenberg. Järvamaa haiglas oli 1972. aastal 50 kirurgilist voodit.

Kiviõli haigla

Kiviõli haigla kirurgiaosakond oli Peeter-Roland Nuiamäe esimene töökoht, kuhu ta suunati tööle pärast Tartu Riikliku Ülikooli lõpetamist 1953. aastal. Ta töötas seal kuni 1963. aastani, siis kutsuti Kohtla-Järve 1. haigla traumatoloogia osakonna juhatajaks. Kiviõli haiglas töötasid 1988.–1995. aastal kaks käekirurgi ettevalmistusega arsti: Vjatšeslav Steklov ja Valeri Žerdeev. Praegu on Kiviõli haiglas statsionaarne õendusabi osakond.

Kuressaare haigla

Saaremaal oli sõjaeelse Eesti Vabariigi ajal mitmeid baltisaksa arste, kuid kirurge nende seas ei olnud. Kuressaares käisid suvepuhkust veetmas mandrilt kirurgid, kes seal ka haigeid vastu võtsid. Kirurgilisele tööle saadeti Saaremaale ka Tartu Ülikooli kirurgiakliinikute assistente. Ajavahemikul 1943–1944 töötas Kuressaare haiglas Ilmar Vooremaa, kes oli äsja kaitsnud doktoriväitekirja. Ta töötas nii peaarsti kui ka kirurgina. Rinde lähenedes õnnestus tal koos perega põgeneda Rootsi, kus ta töötas algul üldarstina, kirurgina ning hiljem spetsialiseerus anesthesioloogiks. Tema tegevust ureemiahaigete koduse dialüüsi organiseerimisel Rootsis hinnati väga kõrgelt.

Aastatel 1939–1944 lahkusid Saaremaalt kõik arstid, kas repatrieerudes Saksamaale või põgenedes välismaale. Sõja lõppedes 1945. aastal ei olnud Saaremaal kohapeal kirurge ja sinna saadeti ajutiselt tööle Tallinna keskaig-

last Julius Paldrok (1945–1947). Tema operatsioonidel assisteerisid günekoloog Konstantin Elbing või sõjaväearstid. J. Paldroki lahkumise järel käisid Kuressaare haiglas periooditi abiks Ants Rulli ja Heinrich Petlem Tartu Riiklikust Ülikoolist. 1951. aastal suunati Kuressaare haiglasse tööle Ülo Valvere, kes töötas seal 1959. aastani. Olukord kirurgilise abi osutamisel stabiliseerus, kui Kuressaare haiglasse tuli 1955. aastal Ants Haavel, kes töötas seal (1957. aastast alates osakonna juhatajana) kuni aastani 1999. A. Haavel kaitses üldkirurgilisel teemal kandidaadiväitekirja, kuid kirjutas artikleid ka traumatoloogilistel teemadel. Noortest, äsja Tartu Ülikooli lõpetanutest, teenisid oma kohustuslikku sünd-aega Kuressaares Helbe Lattik-Merila, Sergei Lavretsov, Jüri Raudsepp, Rando Truve, Uno Ugandi ja Eduard Viira (4). Konsultantideks suvekuudel käisid Manfred Mägi ning Anatoli Uiibo Tallinna keskaiglast (5). Pikka aega on olnud kirurgiaosakonnas traumade ja ortopeediliste haigete ravijaks Aare Taul, kes juurutas ka puusaliigese totaalartroplastika (2). 1972. aastal oli avatud 60 kirurgilist voodit. Hannes Haavel on Kuressaares tegele- nud ambulatoorse ortopeediaga ja arendanud artroskoopiat.

Põltsamaa haigla

Kauaaegne Põltsamaal tegutsenud kirurg Carl Prima (eluaastad 1892–1941) lõpetas Tartu Ülikooli 1918. aastal. Seejärel võttis ta osa Vabadussõjast. 1922. aastal kaitses ta doktoriväitekirja ja töötas siis Tartu Ülikooli haavakliinikus kuni 1924. aastani. 1924. aastal avati Põltsamaal haigla koos operatsioonitoaga, kus linnaarstiks tulnud kirurg Carl Prima alustas operatsioonide tege- mist. Töötingimused olid esialgu viletsad, ent olukord paranes uue haigemaja valmimisega 1928. aastal. 1941. aasta juulis võtsid Saksa vägede eest põgenevad punaarmeeelased koduteel oleva C. Prima kinni. Teda süüdistati metsavendade abista-

mises, ehkki tegelikult tal kokku- puudet metsavendadega ei olnud. C. Prima mõrvasid 6. juulil 1941 Läti hävituspataljonnased (6). 1941. aastal tuli Põltsamaale tööle Kaarel Vipper, kes töötas seal 1946. aastani ja läks siis kirurgiks Viljandi haiglasse. Põltsamaa haiglas töötas aastatel 1950–1951 kirurgina hilisem Tartu Riikliku Ülikooli teaduskonna-kirurgia kateedri assistent Dagmar Kramer (Kuldeva).

Põlva haigla

Põlva haigla juures alustati kirurgi- liste haigete ambulatoorset vastu- võttu 1952. aastal, kuid kirurgiaosa- kond hakkas tööle alles 1981. aastal avatud uues haiglahoones. Osakonna juhatajaks tuli Maie Porila, kes töötas kirurgiaosakonna juhatajana kuni oma surmani 25. juulil 1997. Tema järel sai kirurgiaosakonna juhatajaks Peeter Kuningas, kes töötab sellel kohal ka praegu. Koos temaga on töötanud kirurgina Rein Randam, Enno Toss (1981–2011) Anneli Rinne, Aleksander Helberg ja Maris Veinpalu. 1972. aastal oli Põlva haiglas avatud 38 kirurgilist voodit.

Rakvere haigla

1932. aastal sai Rakvere linna- haigla juhatajaks kirurg Valter Huik. Ta oli olnud Tartu Ülikooli 1. haavakliiniku assistent 1924–1932. Ülikooli kliinikus opereeris ta ka vigastustega haigeid, tegi luumurdude korral lahtist repositsiooni ja traatõmbelusi. Ta oli Rakveres 1944. aastani, kui lahkus tervise halvenemise tõttu. Pikka aega (1962–1991) juhatas Rakvere haigla kirurgiaosakonda Uno Piirsalu, kes tegi ka osteosünteesi ja mitmeid ortopeedilisi operatsioone. 1967. aastal tuli Rakvere haiglasse tööle traumatoloog Arvi Tühis. Ta võttis Uno Piirsalult üle trauma- ja ortopeediliste haigete ravi. Koostöös Tallinna keskhaiglaga juurutas ta reieluukaela mediaalsete murdude raviks hemiartoplastika (2). Tugiasutuseks Rakvere haiglale traumade ja ortopeediliste haigete ravis on olnud Tallinna keskhaigla.

1972. aastal oli avatud 80 kirurgilist voodit.

Rapla haigla

Selles Tallinna-lähedases haiglas on kirurgidena töötanud Eduard Viira, Uno Ugandi, Sven Eving, Aarne Liiv ja teised. Nii nemad kui ka mitmed kirurgid on paremate töökohtade leidmisel siiski Raplast lahkunud. 1972. aastal oli Rapla haiglas 28 kirurgilist voodit.

Räpina haigla

Räpina haigla, mis paikneb Eesti äärealal, oli koht, kuhu saabusid peamiselt ümbruskonna haiged. Ambulatoorset kirurgilist tegevust alustas siin Nikolai Ress 1953. aastal. Ta oli administratiivsel ametkohal, kuid selle kõrvalt ka kuni 1960. aastani kirurg. Kohaliku arsti Valba Noore sõnul olid N. Ressi palvel olukorda ja tingimusi hindamas käinud Tartu Ülikooli Maarjamõisa haigla kirurgid Erik Siliksaar ja Rein Purre. Nende positiive hinnangu järel avati Räpina rajoonihaigla operatsioonituba 30. juunil 1955. Augustis 1959 tulid tööle noored kirurgid Armand Vardja ja Udo Reino. 1961. aastal suunati Udo Reino Moskvasse lastekirurgia ordinatuuri. Armand Vardja aga lahkus 1963. aasta lõpus kliinilisse ordinatuuri.

Pikemat aega pidas Räpinas kirurgiametit Vello Padrik (1963–1975). Alates 1966. aastast oli ta osakonna juhataja. Koos Vello Padri- kuga töötasid Räpinas lühikest aega Arvo Ulla (1965–1966), Peeter-Harry Loit (1966–1967), Heino-Enn Arpo (1967–1971), Eevi Joa-Lellep (1969–1972) ja Rein Randam (1971–1981). Mitmed neist ootasid ordinatuuri pääsemist või parema töökoha saamist. 1975. aastal lahkus Vello Padrik Räpinast ja osakonnajuha- tajaks sai Maie Porila, kes töötas seal kuni osakonna üleviimiseni vastvalminud Põlva haiglasse. Admin- istratiivsete muutuste tõttu stat- sionaarne kirurgiline tegevus Räpina haiglas lõpetati 1981. aastal ja uus kirurgiaosakond avati rajoonikes- kuses – Põlva haiglas (7).

Valga haigla

Sõjaeelse Eesti ajal töötas Valgas mitmeid kirurge: August Erikson (1931–1932), Arnold Männik (1929–1930), Moritz Weber (1936–1939) ja Friedrich Arthur Dehn (8). Valga linnahaigla paiknes 1935. aastast 1930. aastal valminud hoones Kungla 37 (9). Kirurgiks oli Fried- rich Arthur Dehn, kes aga 1939. aastal lahkus Saksamaale. 1940. aastal saadeti sinna Tartust Tartu Ülikooli hospitaalkirurgia kateedri endine assistent ja Tartu Erakliiniku kirurg August Pobel. Ta oli hea ette- valmistusega kirurg, kes pälvis nii kohaliku rahva kui ka administraa- torite tunnustuse. Hea käega kirurg Felix Balodis töötas Valga haiglas alates 1952. aastast. Aleksander Pille oli kirurgiaosakonna juhataja 1959.–1963. aastal. 1972. aastal oli Valga haiglas 50 kirurgilist voodit.

Viljandi haigla

Viljandi haigla paikneb rikka Mulgimaa südames ja selles haiglas pole kirurgide puudust tuntud. Tartu Ülikooli kirurgiakliinikud on võrdle- misi lähedal ja vajaduse tekkimisel ei ole olnud probleeme sinna nii vigas- tustega kui ka kirurgiliste haigus- tega patsientide saatmisel. Sõjaeelse Eesti Vabariigi ajal töötasid seal Julius Prisko (1920–1930) ja August Eduard Rosenfeldt (1925–1940). Lühemat aega olid seal kirurgid Tõnis Soosaar (1919–1924) ja Artur Reimer (1926–1928). Arnold Zastrov oli Viljandis vabakutseline kirurg aastatel 1921–1940 (11). Neile järg- nesid vanematest kirurgidest Ants Rulli (1941–1945), Arnold Põllumaa (1945–1946) ja Kaarel Vipper (1946–1962). Viljandi tuntud kirurgid on veel Ivo Ramjalg (osakonnajuhataja 1962–1968), Benno Abram (osakon- najuhataja 1968–1976), Eduard Viira (osakonnajuhataja 1977–1995) ja Lev Haimovitš.

Ortopeedilise tegevuse ulatuse kohta on Viljandi haiglas aastail 1952–1997 töötanud B. Abram meenutanud järgmist: „Luutuberku- loosiga haiged olid mitu aastat kips- voodites või puusa kipsmähisega.

Kui vabariigis avati spetsiaalsed luutuberkuloosi osakonnad, suunati haiged sinna. Luumurdude raviks kasutati skelettvenitust, vajadusel tehti osteosünteesi. Reieluukaela mediaalsete murdude korral oli võimalik naelastamine. Osakonnas moodustaid kuni 27% traumadega patsiendid, sealhulgas ka kõhuõõne ja rindkere traumad“ (5).

Viljandi haiglas on veel kirurgidena töötanud Leopold Rimm, Evald Sauemägi, Tiit Haviko, Ellen Semevsky, Jaan Kõiv, Mati Lüdimois, Jüri Kitus, Jüri Lai, Arkadi Välba, Enno Kase ja teised (11). 1972. aastal oli Viljandi haiglas 82 kirurgilist voodit.

Võru haigla

Vabadussõja järel (1920–1933) töötas Võru linna haigemajas Voldemar Lutzover, kes oli haavahaiguste ja naistehaiguste eriarst. Aastatel 1929–1932 oli Võru haiglas kirurgiks F. Krause. Võru linnaarstiks, kellel oli kohustus töötada ka kirurgina, valis Võru linna volikogu Juhan Ennulo, kes töötas kirurgina seal 1932.–1940. aastal. J. Ennulo järglaseks sai August Kõre (1940–1949). Heino Kokk töötas seal aastatel 1957–1965 ja Valdek Kapp 1959–1994, mõlemad ka kirurgiaosakonna juhatajana. Elmar Allikvee, kes ravis traumadega haigeid, oli innukas fiksaatorite ratsionaliseerija. 1972.

aastal oli Võru haiglas 72 kirurgilist voodit.

Väiksemad kirurgiaosakonnad

Eestis tegutsesid II maailmasõja järel mitmed väikesed kirurgiaosakonnad, peamiselt endistes rajoonikeskustes ja väiksemates linnades ning nende haiglate kirurgide traumatoloogilise abi andmise oskust kiideti sageli. Nendes väikehaiglates oli tavaliselt ka operatsioonituba. See võimaldas kirurgilistele ja vigastustega patsientidele teha väiksemaid operatsioone. Ambulatoorsele vastuvõtule tulid nii värske traumaga kui ka korduva murega traumahaiged.

Nendes haiglates töötasid 1950. ja 1960. aastatel hiljem tuntuks saanud kirurgid: **Keila haiglas** Peeter Sepp (1954–1992), Udo Pere (1963–1972); **Kilingi-Nõmme haiglas** Eldor Ruus (1951–1952), Rein Oro (1954–1966); **Kose haiglas** Endla Ott (1955–1959); **Lihula haiglas** Maano Kivilo (1960–1961), Tõnu-Teet Talving (1961–1966); **Märjamaa haiglas** Arnold Paroll (1953–1957), Harry Brudel (1956–1963); **Paldiski haiglas** (Udo Pere 1959–1963); **Tapa haiglas** Uno Tagen, Hille Olvet; **Vastseliina haiglas** Hubert Poola (1955–1956).

II maailmasõja järel püüti maakonnahaiglate kirurgiaosakonnad komplekteerida spetsialistidega. Noori kirurgiahuvilisi Tartu

Ülikooli lõpetajaid suunati peamiselt rajoonikeskustesse oma kohustuslikku lõpetamisjärgset sundaega teenima. Mõned kirurgid tulid ja jäid tööle pikaks ajaks, enamik noori kirurge läks aga kohustusliku sundaja töötamise järel otsima paremaid töökohti või õppima kliinilisesse ordinatuuri. Praegusel ajal on maakonnahaiglate tegevus kokku tõmmatud ja suurhaiglad võtavad üle statsionaarset ravi vajavad patsiendid, jättes kohapeale ambulatoorse tegevuse. Trauma-haige esmase pöördumise kohana on maakonnahaiglate funktsioon nüüdseks tunduvalt vähenenud, kuna selle on üle võtnud nende haiglate juures töötav kiirabi.

KIRJANDUS

1. Gulordava Š. Istoritšeskii otšerk i puti razvitija neotložnoi hirurgii v Estonii. Tallinn: Valgus; 1972.
2. Kõöp A-L. Eesti ortopeedia lugu. Ortopeediliste probleemide käsitlus piirkondlike arstideseltside koosolekutel. Tallinn: Eesti Traumatoloogide-Ortopeedide Selts; 2017.
3. Ennulo J. Kirurg meenutab. Tallinn: Valgus; 1976.
4. Maie-Ly Haaveli kirjalikud andmed 19.04.2016.
5. Viira E. Operatsioonilambi valgusel. Alu: Rajakaar; 2015.
6. Raudla H. Georg Kold – igavesti truu Eesti Vabariigile. Viljandi Muuseumi aastaraamat; 2008:71.
7. Vello Padriku kirjalikud andmed 29.04.16.
8. Gustavson H. Valgamaa tervishoiu ajaloost aastani 1940. Tallinn: Eesti Tervishoiu Muuseum; 1998.
9. Kalm M. Valgamaa XX sajandi arhitektuur. Tallinn: Prisma Prindi Kirjastus; 2008.
10. Gustavson H. Viljandimaa tervishoiu ajaloost aastani 1940. Tallinn: Tallinn Eesti Tervishoiu Muuseum; 1998.
11. Raudla H. Kilde Viljandi meditsiini ajaloost. Põltsamaa: OÜ Vali Press; 2012.

Helbe Merila Lattiku „Eesti arstid 1940–1960“ (Tallinn, 2000) on olnud abiks mitmete andmete täpsustamisel.